

տալիս, որ մեր հիշմանը ծանօթ է Ղազարի գրուածքին, երբ որ նրա մէջ այդ իսկ կետում ներմուծու քի եր տեղի ունեցել: Ես ի նկատի ունիմ Սահակի անվաներ Տեսիլք, որի կազմութեան առիթ են տուել, ըստ երեւութի Ղազարի մի տասն եւ ակ խոսքերը «Թղտղ տուք ինձ ողբալ զնորհաշնորհ կորուստ աշխարհիս Հայոց, զոր տեսանեմ աչքը մտացա ի գորութենէ վերին ցուցակութեանն»:¹

ԺԱ. Սահակի եւ Մաշտոցի մահուան պատմութիւնը (գլ. ԿԷ) խորհնացին առաջ է բերում ընդհանրապէս Կորիւնին եւ Ղազարին համաձայն, բայց մշակուած է գրականօրէն, աւելացնելով վերոյիշեալ անցքերի բնորոշ գծերը, որոնք ինչպէս երեւում է ստուգելուց, սակայն փոխ են առած այնպիսի աղբիւրներէ, որոնք յարաբերութիւն չունին յիշեալ գործիչներին հետ:

Այսպէս Սահակին բնորոշող խօսքերը. «Որ մահկանացու ծնեալ, անմահ զիւրն յիշատակ եմող» — «Ժաբում են փրկելից»² — պատուեաց զպատկերն, պատկառեաց ի կոչակէն, փոխանորդեաց զկեանսն» — առած են Ղազարի խօսքերը:³

(Հարաւստիւն):

Գ. ԽԱՄԵԼԵՆԻՑ
Թարգմ. Ա. ՍԱՐԳ.

ԱՅԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ՏԵՂԻՈՑ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

(Հարաւստիւն):

17թ. խաչաւ: Զորորդ Հայոց մասն էր նաեւ այն գաւառն, որ ուշ ասեմներ խաչաւ կոչուեցաւ, սեւ. խաչաւ (միջին-Հայերէն) Մաթ. Ուս. 23, անունն առած խաչաւ գիւղապաշտէ: որ ըստ Ասողկան 63 էր յաշխարհիս Դուփաց. «Գաղաղիս, զՄեծ կերտ եւ զՄեծ ի գաւառին Գեղեղնիս եւ զխաչաւն Սաթ. Անեցի 92 = Ասող. 144, յն. քոլլւոյն խո. ձանս Georg. Cyp. էլ 48, τὸ τοῦ Χοζάνου

1 Այս անվանը հատուածի մասին տես իմ հետազոտ. Գ. Փարպեցու մասին Մտնիվ. 1883, էլ 120—127, Յեփիք սիւսում եւ Ղազարի մէջ «Գանգի գանգ աղտախ աշտիկ...» (էլ 76) եւ վերջումս է «Հրամայեաց ինձ զառնաց զայս Թողուլ աշխարհիս» (էլ 102): — Թեպէտ եւ խորհնացու «Տեսիլք» կարող էր Գ. Փարպեցուց անկախ ծանօթ լինել, այսինքն երբ անվաներ գրուածք զեւ եւս ներմուծուած չէր Փարպեցու Պատմութեան մէջ:

2 Համալիւն, Գ. 46 (զմահմանացու կեանցս կեանս անմահութեան փոխանակեալ):

3 Յես «Ի բունս եւ ի հատարեցուցիւն» մեռ. զիւն, Մի. Թ. 217, էլ 171Ե:

ծեմա Const. Porphy. de adm. imp. 226, 3, այժմ՝ հաւանօրէն խոչաթի (Khozat, Chozat) աշխարհացոյցներու (Գեղեցի Գեորգ Կիպր. էլ 173), այժմեան Գեղեցի մանջարին գիւաւոր տեղը (Guinet 2, 388), Այս խոչան գաւառին մէջն էր նաեւ այն տեղն «որ այժմ կոչի ԶՅիշմանի», Մաթ. Ուս. 23, այժմ Զիւրիկեղէի, համանուն ճաղայի գիւաւոր տեղը (Guinet 2, 388), ասոր. SMSKI Barheer. chron. Syr. էլ 352 (Գեղեցի, Գեորգ Կիպր. 174): Որովհետեւ ըստ Ասողկան 63 խոչան, ըստ Արաբական Աշխ. 430 Թէ Զիւրիկեղէն եւ Թէ Մեծ կերտ՝ Դուփը գաւառին մէջ էին, ուստի կը հեռուէ թէ Դուփը կը համարուէր Ժ. Գարուն եւ վերջէն ալ Մուրադ-ուսի հիւսիսակողմը գտնուող երկրին, ուր են այսօր Մաղկիրա, խոչաթի եւ Զիւրիկեղէի անուանեալ տեղերը: Ուստի այս ժամանակի Դուփը կը նշանակայ խոր. աշխարհագրութեան Դուփքին (Պաշտուսան եւ Բաւաղձօր հաւաւակողմը գտնուող երկրին խաչ. 30), մեծ մասամբ Փաւստոսի Հաշունեաց Դուփքին (ընդ մէջ Անապայ եւ Մաղկիրա գտնուած երկրի Փաւսա. 141), եւ թերեւս նաեւ Պողոթնուր էլ 941 Դուփքին (Արամանայ հիւսիսակողմը գտնուող երկրին) հետ, բայց բոլորովին տարբեր է Մարաթնի Դուփքէն եւ Զարիպօրիս պետութեան (տես էլ 87—88): Ուստի խոչան գաւառը (Թեմք), որ անմահութիւն Գեորգայ կիպրացոյն եւ խոր. աշխարհագրութեան, աւելի ուշ ասեմն իբր լինակ բաժնուած է Դուփք մեծաղոյն գաւառէն: «Անցմանը ժամանակաց փոփոխին սահմանք գաւառաց, եւ նոր գաւառը յաւորքեն ընդ հնչոյն» ինքեմ. ՀՀ. 57:

Գեորգ Կիպրացի էլ 48 բաց ի վերը խաչ. 30 համեմատ իյշուած ութ գաւառներէն կը յիշէ նաեւ իբր Գ. Հայոց մաս՝ Մաթր գաւառը, զոր խոր. աշխարհագրութիւնը Բարբը Հայոց մաս կը համարի, եւ Գ. Հայոց մէջն են կ'ըսէ յաջորդ ինն տեղերը. 1. Δαδία(ս) Անիոս գաւառի մէջ իբր նոյն ժամանակուան եպիսկոպոսական թաղաք, արաբ. Dadim (Yāqūt 2, 516), այժմ Tadmim, Tadem. տես վերն էլ 91 եւ Hausknecht-Kiepertիս Huntingtonի աշխարհացոյցները. 2. Ἀρραμουσάτ(ս), հին Արմուշատ (տես Զ. Համ. էլ մէջ) Անիոս կամ Բայաջօղիտ գաւառի մէջ. 3. Χοζάν(ս) փոքր թաղաքը — խոչան Դուփաց. 4. Χοσομάχ(ս) (ըստ Գեղեցիի Georg. Cyp. 173 = Զիւրիկեղէնք?) 5. Κισαρίζ(ս) = Հյ. Կիւրիկեղէնք...

1 Ըստ Մաթ. Ուս. 23 Յիւսիպոսեան Զիւրիկէ այս տեղէն էր, իսկ ըստ Միքայել Ասորացի (Հրաւ. Երուս. 1871, 383) Անիոս գաւառէն: Այս վերջինս աւելի հաւանական է տես Գեղեցի Georg. Cyp. 174:

2 «Դուփաց գաւառն Մեծկիրտ եւ Զիւրիկեղէն է»:

3 Այս ըստականի վրայ աղբիւրութիւն չի կերպ ունենալ խոչանի խոչանս մեծ թաղաքի խաղաղական սեպագիր արձանագրութեան մէջ յիշեալը, ուր Միքնուս իւր հատանց զեմ ըսած արշաւանքը կը պատմէ եւ կը յիշէ Հիփիոքիւս թաղաքն, խաչաւս եւ Դուփք (ու Դուփք) երկրներն ու Մեծիթեմէն թաղաքը. Belck Btrg. z. alton Georg. 1, 50 [Հ. 1903, էլ 322]: — Գեղեցի եւ Գորբը ալ ուշ ասեմները Դուփքէն բաժնուած են եւ տարակոյ չկայ որ ասոնք յառաջ Դուփք անուան տակ կ'իմացուէին:

դէպ ի արեւմուտք եւ Ըրճա դեռով Մեծ Ծովքէն ի բաժնուէր: Այս պարագային Ձ. դարուն Նիժ- փիտով Հասկընայու եւ Ըրճա-բաժնանու (Հոֆ- ման, անդ): Ըստ գործմանի երեւոյթ է, որ Մարտիկ կայսեր (582—602) եւ Որդիի պատե- ռազմին մէջ ոչ թէ գաղտնի գիւրամանչի տեղերն են զեր խաղաղոյններն, այլ Աղճնեաց հեռուստ եւ լեռնային ծակերը: Այսպէս բլլալով պատմաւոն թերեւս այն է, որ Գեղեցի իւր Կերպուց Նիկաթուց Տրատարաւութեան կցած աշխարհացոյցին վրայ Aphumon անուն տեղն՝ այսօրուս Բոմի տեղը Նշանակած է, այլ անոր հարաւարեւմտեան կողմէ՝ բուն Նիժփիտի ձախակողմը: Մեր ըսածին կողմը կ'իլլէ նաեւ խորհնացոյ ըսուած աշխարհագրու- թեան վերն (էջ 123) յոռաւ բերուած տեղն, որուն մտադիր եղած է Գեղեցի: Այս աշխարհա- գրութեան համեմատ՝ Սաւայ եւ Սանանայ լեռ- ներէն ըրելով Քաղիթ-Նիժփիտո գետը՝ լեռներէն "իճնէն, հաղը՝ իրարմէ կը բաժնէ Նիժփիտա- Մարտիրոսաց քաղաք եւ Քիւմար քաղաքներն, ուստի՝ անոնց սահմանը կը կազմէ, բայց ոչ թէ իւր ըրելած տեղը, Ըստ այսմ՝ այժմեան Բոմը տարբեր է Aphumont, եւ Aphum-on, Akba-s եւ Chlo- mar-on Բաժանու-տի միջին ընթացքին վրայ եղած բլլալու են: Մինչեւ այս որ այս կողմերն երբորդ Բոմ գտնուած չէ:

18. Նիժփիթ ԽԱՍ. 30 եւ 37, ԽԱՍ. 607 անուն գաւառին, բայց սկզբնաբար անուն Նիժփիթ քաղաքին = Մարտիրոսացոյն, այսինքն Նիժփիթա, ԲովՏ. Վիժ. 40. "Խալմայ եւ Նիժփիթայոյ անորի Բաժնի, Առաջ. 192. "Սեր առ քաղաք նորա ի Մարտիրո- սաց պոլիս որ է Նիժփիթա, ի տեղին որ Փշէն-նէ՝ կոչէ, Առաջ. 193. "գաղաքս... Նիժփիթայ, ՂԱ- միթ, ՂԱքուն, Առաջ. 195. "Բաժն Ապահուեաց եւ Նիժփիթայոյ ամրայն," Առաջ. 247. "Նիժփիթա, սեռ. բացառ. Նիժփիթայոյ Առաջ. 267, 268, 276. վերջն՝ արաբական (Maiyāfāriqin) անուն համե- մատ՝ կոչուեցաւ Մոսկովի Լաւաթի. 100, Մոս- քովի Մոմի. Ռուս. 442, Միջ. Ասոր. 338, "քա- ղաքն Մարտիրոսաց, որ կոչի Մուֆարդին. Նիքալիս 225, Նիժփիթա, որ անն Մուֆարդին, Վարդան 59. ասոր. MIPROQ = Maifarqet, Maifarqet կամ նման, շատ անգամ՝ յիշուած, զ. Գ. իբր եր- կիր Anecd. syr. 3, 259—260, Chabot Denys de Tell-Mahre էջ 109, 15; 207, 6; 212, 10; 228, 1 եւն. Mārā'ā d Maifarqet "Մարութա [եպիս- կոպոս] Նիժփիթաի. Patrum Nicaenorum nomina ed. Gelzer, Hilgenfeld, Cuntz, Leipzig 1898 էջ 127 (եքեղ. յետույ ի 1318 յանկէն անդ էջ XXV), արաբ. Maiyāfāriqin Ibn Chordābeh 95, 7; 96, 3, Yāqūt 4, 703, այսմ՝ Miafarqin եւն աշխարհացոյցներու: վրայ: Այն գաւառն, ուր էր

Մարտիրոսացոյն, դեռ. Եւստակիանոս ատեն (527—565) Մեծ Ծովքը կը կոչուէր (տես վերը Թ. 14): Նոյն քաղաքը նմանակա այս տեղ կը գնէ Պատմութիւն Վարուց երանելոյ Մարութայի (Հայ. Թրգմ. ի Վարս եւ Վկայարանութիւն Սրբոյ Վենեմ. 1874, Բ. էջ 17 եւ շար.), ուր կը պատմուի թէ Մարութայ՝ Թեոփոս Բ. կայսեր (408—450) եւ Պարսից Յակերտ արքային (438—457) օրով՝ կայսրմէ խնդրեց որ Ծովքաց քաղաքն աւ- րացնէ եւ հոն տաճար մը շինէ. հոն ունեց ժո- ղովէլ սրբոց մատուցներն եւ քաղաքը՝ "Մարտի- ռոսաց քաղաք", անուանել (ինչպէս որ ասոր. եւ յուն. կը կոչուի): Այսպէսով "Ժողովեաց Մարու- թա գնչնարս մարտիրոսացն ի Նիժփիթա քաղաքը եւ վերջէն ալ "ի Մարտիրոսաց քաղաքին" վան- ճանեցաւ (անդ էջ 31): Եւստակիանոս ատեն Նիժփիթա՝ Գ. Հայոց հարաւակողման գլխաւոր քա- ղաքն եղաւ (տես վերն էջ 301բ) եւ նորանոր շե- նութիւններով բաւական ամրացուեցաւ (Պորթու. 3, 250 de aedif.): Իսկ երբ 591ին Պարսիկները ստիպուեցան Աղճնէքը Հռոմէյանցոց տալ, այն ատեն Մեծ Ծովքը նոյն անունուն Գ. Հայքէն բաժնուեցով՝ միացուեցաւ Աղճնեաց եւ Միշադե- տաց սահմանակից մասին հետ եւ կազմէ Հռոմ- մայեցոյ վերին Միշադեք գաւառին կամ Առա- ջին Զորքորը Հայոց մէկ մասն, իսկ նախկին Գ. Հայոց մէկալ գաւառները (Ծովքը, Անճա եւն) կազմեցին Երկրորդ Զորքորը Հայքը: Նոյն ժամանակները Մեծ Ծովքը անունն ալ գործածութենէ կը դադրի եւ գաւառը Նիժփիթա (այս է կողմանը Նիժփիթա քաղաքը) անուն ասով՝ կ'ընծայուէ՝ Աղճնէք գաւ- առին խորհնացոյ ըսուած աշխարհագրութե- նէն: Տես վերն էջ 303ա:

Նիժփիթ անունը ստուերայ չկայ որ նոյն որ ասոր. Maifarqet: հետ: Բայց տարակուսական կը մնայ թէ արդեւ Նիժ. յուն. Νιχφόροςին հետ գործ ունի կամ թէ = պարս. *nēfarr- է՝ պահլ. nēwak-farrt, որ է 'Αγαθότυπος 'Բա- րեբախ' (Հոֆման ի Չաքարիա Հուետոր էջ 367, Մարբարտ երանչ. 161—162), թէ բուրդովն ու- րիշ բան է: Այս տեղը նախ Ս. Մարութայի (Ե. դար) գործունէութեամբ եւ Եւստակիանոս շե- նութիւններով նշանաւոր հանդիսացաւ: Նիժփիթա Հայ մատնագրութեան մէջ առաջին անգամ կը տեսնուի խոր. աշխարհագրութեան մէջ (ԽԱՍ.) եւ Թ. զարու մատնագրաց քով:

Մեծ Ծովքը գաւառին մէջ կային բայ ի Մար- տիրոսաց քաղաքն-Նիժփիթա եւ վերն էջ 124ա յիշուած Փշիպաէ՝ հետեւեալ ամուր տեղերը. Փշեւան, Մարտիրոսացոյնէն օրուս մը ձամբէ քիշ

1 Այս երկու Մարութաներու նկատմամբ տես Assemani Bibl. I, 177.

2 ԽԱՍ. 30 Աղճնեաց ասովն նաճանիքը իւր հաւուէ Նիժփիթա, իսկ ԽԱՍ. 607 երկուր նաճանիքը ԽԱՍ. 30ին ըսածն է ճիշդը:

3 Ի եւն սկզբնատուեալու գրաբարութեան նկատմամբ տես հակառակ գեղքը՝ Հայ. Բժիթն (շատ քիչ ան- գամ՝ Նիժին փաւառ. 136, Patrum Nicaenorum nomina էջ 196) = ասոր. Netwin.

4 Առ այս նաեւ PLHT երկրի՝ Anecd. syr. 2, 225.

1 "Եւ իճնէլ կարէ յիշեցող Նիժփիթա եւ Գեղեցոյն": 2 Ասոր. Pašpašat Նիժփիթաի եւ Փիսի քով. այսմ՝ Բի Մեծ Ծովքաց-Նիժփիթաի մէջ) Chabot Denys de Tell-Mahre Paris 1895 p. 46.

3 Գաղաքին զիջի նկատմամբ տես Géographie d'A-boulféda traduite par M. Stanislas Guyard Paris 1893 p. 56.

ժը պահառ հեռաւորութեամբ (Պրոկոպ. 3, 250 de aedif.), աշխարհացոյցներու՝ պայտառն Բաբելոնի քաղաքացի շարիւր ստադիոն հեռաւորութեամբ (Պրոկոպ. 1, 108), սուրբ. Hattachā հոգեման առ Գերթիւր Գերթիւր Կիւրք. 164 (aṭṭā d Attaxayē Երկիր Anecd. syr. 3, 259), արար. al-Hattach Սուրբ Վախիկի Թղթմ. Կերպրէ էջ 97, 108—110, 169, Yāqūt 4, 952, Հայ. Արթիւր Բողո. 264, պայտառն աշխարհացոյցներու վրայ, եւ Բնաբերք բերդը Փաւստ. 32 (Գ. Գարուն, երբ դեռ Մեծ Դոսիքը Էրպի Կ հարաւ Տիգրիսին անդին մինչեւ Մասիս լեռնի վրայ տարածուէր) = χάστρον Βαναβήλων վերին էջ 88 Դրան. 2: Ըստ Փաւստ. 221 այստեղ էր նաեւ անապատ «Մամբրէ Կ վերայ գետոյն որ անուանեալ կոչի Մամբրէ»:

19. Այլ իսկ իսկ 30 օրով՝ փոխանակ Արշէր իսկ. 607 եւ Արշ իսկ. 37, խոր. աշխարհագրութեան վրայ առաջին անգամ Խորհանդէսը քով էջ 80 Արշ ձեւով յիշուած՝ «Գլխաւորն Ի տանէ Սանատարայ հաստաւեղ բերդն մեծ եւ կուսակալ յարեմաղի հարաւայ, յեղբոս Երեմանցին Ստորեւտանի, առ ամին Տիգրիս գետոյ, գաւառս պարբեւեղով զԱրշն, որ շուրջ զնոյալ, եւ զԵման Տարուս, ուր եւ Սիմ, եւ զՎրդեման ամանայն, կամ — Ինչպէս Ստղ. 36 այս տեղը կը ներկայացընէ — «ԶԱրշն (2Եմաղի ԶԱրշն) եւ որ շուրջ զնոյալ եւ զԵման Տարուս, որ է Սիմ», այսինքն՝ այն երկիրն որուն վրայ կը բուսէ Խորհանդէս էջ 80՝ Արշնից նահանգը, որ բաղկանայ հետեւեալներէն՝ 1. Արշն, 2. Արշնի շուրջը գտնուող երկիրը (արեւելեան կողմը), 3. հիւսիսային լեւանդակները Սասունի գաւառով Տարբար այն մասին մէջ, զոր Հայք Սիմի կ'անուանեն (Տարբարի հարաւակողմը) եւ 4. Բա-

ղիշէր կապածը (χλεισούρα Βαλαλεισων) սահմանակից մասերով: Ուշ ասոնները Արշնը դեռ կը յիշուէր Բաղդ. Արթուրէյ քով 39՝ «Արշն Արշն նեաց», անդ 108՝ «արբեր յայնժամ» Արթուր եւ ներքոյ կողմէն Արշնեաց մեր ի սահմանս Տարուսնայն, անդ 208՝ «Ի Տարուս... Անձաւաքիս եւ... Արթն» անդ 44 եւ 213 Արթն, սեռ. Արթնայ (Արթնայ զորոն): Այս ամէն տեղերը կը զանազանեն Արշն, Արթն գաւառը՝ Արշնից նահանգին, որուն մասն է այս գաւառը՝ «ԶԱրշն Հայոց, որ է Արշն, իսկ. 37 Խորհանդէս ամէն վերին էջ 319. նմանապէս տես անդ Արթն, Արշն = լւ. Arzanena, իւ. Ἀρζανη-ή, սուրբ. Arzōn, Arzūn, արար. Arzan. Հայ. Արշն Դեւը՝ հայ լեզուի օրինաց համեմատ ծագած է՝ Արշնէ, որ յիշուէր. Arzanene, սուրբ. Arzōn, Arzūn, արար. Arzan Դեւերով մասնանիշը կ'ընէ սկզբնական ուշ-հայկական Arzēn մը, յաջորդին անուրի, որմէ գաւառը եւ օտարներին նաեւ նահանգը կոչուեցաւ, Ինչպէս վերին էջ 379 բերիք: Սեւալ է Այլ ձեւը (Արշնից անուան աղբջուրի համար յիշուին իրաւ ըլլալով:

Արարեալն է Արշն Դեւը, զոր ԺԲ. — ԺԳ. Գարբունէ կ'ընծայեն Միթ. Ռուհայիքի 70՝ Արշն Կ Արշնուին, եւ Միթ. Ասորի (Երուս. 1871) 255՝ «Են յԱրշուն եւ Կ Հայք», Արթեք այս Արշնից փնտռելու ենք նաեւ Ասորիկան Արշնուին մէջ, որ էջ 195 կ'ընէ՝ «Մեծ աղբն Համոնուայ, որ էն ըսակեալ Կ դաշունի Ասորից Թողին զամբը քաղաքս իւրեանց» Նոյնիք, Արթն, Արշնու եւ զայն ամենայն, փախուցող Գնոցին յաջորդին Յունացն: Այսպէս կը համարէ Ռոմեմեան ՀՀ, որ Նոյնիք — Արթն — Արշնու (Ն յօդով) կը կարգայ եւ Արշնուին 1, 249 ի համեմատութիւն կը կոչէ, որ այսմ 375 կը յիշուին ասորական Արշուն, Նոյնիքը (Maipheracta), Արթն, Արշնու եւ Սամատա երկիրները, եւ ի վերջոյ կ'ընէ Թէ Արշու-Արշուն այսօրուան Հաղար կամ Հաղար Գիւղաքաղաքն է (Ինձիք. Նոր Հայ. 242), որ Երջտ չէ՝ Քանի որ Հաղար, Հաղար, Լինչի աշխարհացոյցին վրայ Hazrau՝ ասորերէն HZRU = Hasro է (Chabot, Denys de Tell-Mahre էջ 54, Թրքմ. էջ 48), Հայ. հնագոյն Դեւն ըլլալու էր Հաղար կամ Հաղար, եւ ոչ Թէ Արշուն, այնպէս որ եւ կ'ընդհանրէր Թէ Արշուն 195 Արշունն եւ Արշնի տեղ էր ասոր. Arzun Իրր քաղաքի անուն, արար. Arzan, որուն տեղն աշխարհացոյցները կը նշանակեն:

20. Բեւ իսկ. 607, Բեւ իսկ. 30, Բեւ, Բեւ Ինձիք. ՀՀ. 67 (եւ ոչ Թէ Բեւ): Բնական նապեւ այս գաւառն իւր անունովը չի կրնար նշուիլ:

Ի ըս զանազան իւրեքը պետք է որ հայերէն մէջ ըլլայ Ուր ըն կը գտնուի, ու վերջին փակին մէջ ծագած է ինչ կամ Բեւ, իսկ վերջին փակին մէջ՝ Ծագած Բեւ է, Գարի որ Արշն «Բեւ», «Արշն Դեւ է մը չի կրնար ըլլալ, հարկ է որ ուշ-հայկական ըլլայ:

Եւ լինի, «Արթն եւ Արշուն եւ Նոյնիքը, Chabot, Denys de Tell-Mahre 108, 15; 207, 6, Թրքմ. էջ 92 եւ 172:

Եւ Taylor (JRGGS 35, 81) կը յիշէ՝ «Բեւ, Արշուն (անդ. Arzoon) Բեւ քաղաքի մասերէն Նոյնիքը (Saïrd, Saert, Sert եւն) երբեք անդը մըն հեռու:

Ի Ըստ Պրոկոպիոսի անդ Fisi հիւսիսակողմէ քանի մը միջն անդին Նոյնայ մը Մեծ Դոսիքն Հալանից ղեկավար կամ Պարսկացոյց սահմանն է (Տարբ. 1) կը ասէր կըրկիսացքէ մը, որուն կրկնողը տեղացիք՝ Ἰλλύριους եւ Σαφχαί կ'անուանեն: Իսկ իրիտիս եւ Ըստ Յոմալէի Սասուն եւն 32 — «արար. Նոյնիք, հայ. Ուր», որով Նոյնիքից Ուր դիւղը կը հասնի Տիգրիսի անկողնի վրայ (սեռ վերին էջ 87): Նոյն տեղն ասորերէն Halorās կը կոչուէ եւ «Տիգրիսի անկողնի վրայ», Nöldeke, Beiträge zur Geschichte des Alexanderromans էջ 28 եւ 30՝ Yāqūt նոյն տեղը Halūras անուանէ եւ կը զնն նմանակութիւն Տիգրիսի անկողնի կողմը (Տիգրիս ըստ Yāqūt 2, 551) Կայ Գաւ Դեւ յայտն մըն, յայտնապէս Տիգրիսի ասորերէնայ տեղէն VBAĞ. 1901, 233), Արշն 2½ որ հեռու. նոյն տեղն կու գայ նաեւ Սալց գետը, որ Նոյնիքից եւ Արշնայ մէջն կ'անցնէ եւ Տիգրիսի Իր Թափի Yāqūt 2, 551 3, 413; 4, 979:

Եւ Layard (Niniveh and Babylon New-York 1853) մեծ աշխարհացոյցին մասը կազմող փորրիկ քարտեղք՝ Մշտ արեւմտակողմը, մերձաւորապէս ղեկնէր կողմը՝ Մուրադուսի հարաւակողմը՝ կը նշանակէ Մամաւ անունով տեղ մը: Նոյնպէս Սալց գետի «Պարսկայ երկրաց» աղբջուրիկն յարաւից (առաւելին): Այս Կայ ղեկ անունը Տիգրիսի (Սասուն եւն էջ 16) գետին անունաց հետ յարաբերութեան մէջ կ'ընէ՝ Արշն Բայց գետը. Ըստ. Փաւստոսի 221 սահմանադրան ընդ մէջ Դոսիքի եւ Արշնայ (Բասմանուսն), դժուարութեամբ յարաբերութիւն անձնաւ Մամուլի կողմէն հետ իւր անկողնից սահմաններուն մէջ: Տես փորք Գաւ Երուս Ա.:

նայոնիլ խիզան երկրին հետ (խիզան՝ Բաղէշի գետին արեւելակողմը)։ — 21. Կէնիլ իսլւ. 607, Կէնիլ իսլւ. 31. որ — Գինիլ-Յի Թովի. Արծր. 237 չէ, ինչպէս Տոմարի կը համարի (Սասուն 34)։ — 22. Տոմի իսլւ. 31, իսլւ. 607, այժմ՝ Tatik ընդ մէջ Բաղէշի գետին եւ խիզանու, Տոմարի-տի գետին ընթացքին վրայ, Տոմարի-տուն ալ ըլլալով Բաղէշի գետին մէկ օճանակի կողմ Բէ-լլա-տի անտառէն, գեղեցիկ բարձրադասուն ձոր մը՝ կոչուած՝ Կան. Չայնա կամ Գրեզէ-դէրէ (Թըը. — գեղեցկամար)՝ մերձայն նկատմամբ տես Թ. 25, Հին Հայ. Տոմարի (Tatik) գիմաց այժմ Հայոց բերանը *Dadik սպասելու ենք ինծիք. Նոր չէ. 180 Գառնի կ'արտասանէ, Cuiuet 2, 556, 566 Dadik, Dädik կը գրէ (խիզանու վիճակին մէկ դասաւոր)։ Այս կողմէն ըստ ինծիք. (անը)՝ ալ փայտ քրքրէն կը խառնի։ — 28. Անտառ չոր իսլւ. 31, St. Martin Mém. 2, 360, Անտառ-չոր իսլւ. 607։ Անտառ կրնայ «Անիւնիւն», Անտառ-կաններու ձորը կամ՝ «աղիւն ձոր» նշանակել՝ կաղնուած ըլլալով ունի + չոր բառերէ։ «Գեղեցիկ ձոր», նշանակութիւնը թէ սննդի, աւելի՛ թէն յոյժ-չոր անուանի կը սպասէի։ Անտառն մեկ-նով թիւնին այնչափ ազդեցիկ չէ որ լոկ նշանակու-թեանը կամ մեկնութեանը պատճառաւ այս գաւառը այժմեան Գրեզէ-դէրէ բնուած տեղը դնենք, թէ եւ անիւ շատ հեռու ալ չէր։ — 24. Խիզանիլ իսլւ. 607, Կիւնիլ իսլւ. 31, Կիւ-նիլ ինծիք. ՀՀ. 67 գիտարար է — արդի Հայ. Զըբընի, Զըբընի ինծիք. Նոր Հայ. 179, Սըբը-նի (Կիւնիլ, MAWB. 1873, 194)։ Բիւլը (Btrg. zur alten Geogr. էջ 81) Sercheth ձեռքը կը գտնէ — այժմեան Seört (Տէրեւ), Հայ. Սըբըն ինծիք. Նոր Հայ. 230 կամ Սըբըն անը 175։ — 25. Գիւն իսլւ. 607, Գիւնի Whistonներու հրատարակու-թեանը էջ 358, St. Martin Mém. 2, 360, Գիւնի Հանգ. Հայագիր. 1, 113, կը պահի իսլւ. 31, Բիւլը (Btrg. եւն էջ 80) հետեւեցով Կիւնիլի (MAWB. 1873, 195) կ'ուզէ այս անունն այսօրեան Գրեզէ-դէրէ անուան մէջ (Վանայ լճին հարաւային արեւմտակողմը, տես լինշի աշխարհացոյցը) գտնել եւ ասով գաւառիս գիրքին որոշել։ Անոր գէմ պէտք ենք բռնել թէ այստեղ ալ Գրեզէ-դէրէ անունը՝ շատ սովորական Գրեզէ-դէրէ՝ «գեղեցկա-մար», անունն է եւ շատ դժուարու կրնայ տողը-վըրդական ստուգաբանութեամբ Հայ. Գիւնի չոր անունն մը յաւաքել եկած ըլլալ՝ աղաւաղելով. վրան որ հին Հայ. Գիւնը, ինչպէս ամեն նման օրի-նակները կը ցուցնեն, արդի Հայերէնի մէջ հարկ էր որ Գիւնը կամ Գիւնի ըլլար։ Արդ՝ այս անուն-ներն իրարմո հետ այնպէս չեն համահայեցի, ինչ-պէս որ պէտք էին համահայեցիլ՝ անհոյժ գիրքն որոշելու յարմար ըլլալու համար։ Բայց ասիւ չի

հետեւիլ թէ հին աստեղներն Գիւնը գաւառն — կամ նաեւ Թ. 22 Տոմարի կամ Թ. 28 Անտառ-ձորը — հին եղած չըլլայ, ուր է այսօր Գրեզէ-դէրէ, Բայց ուր է Գրեզէ-դէրէ, Cuiuet 2, 667 ընդ մէջ Ortob-Urtab իւ իւմալը Վանայ լճին հարաւային արեւմտեանը ծայրը թափուող գետը կ'անուանէ Բըզըլ-դէրէ (այս է Թըը. Qyzył-dere «Կարմրագետ», կամ «Կարմրաձոր») կամ Tuch՝ եւ կ'ըսէ թէ այս գետը Գրեզէ-դէրէն (— Գրեզէ-դէ-դէրէ) կու գայ եւ իւմալը (— Թըը. emaly «խնձորաշատ») եւ Թուրք գիւղերուն ջով Վանայ լճը կը թափի։ Mannsell (Geogr. Journ. 3 [1894] էջ 85) Վանայ լճին վրայ գտնուող Հա-մանիւնի ծածորդից գետ կ'ըսէ որ հարաւ «ընդ բլուրս հետեւելով Գրեզէ-դէրէին», որ ընդհանրապէս Բաղէշի գետին հետ զուգընթաց կ'ընթանայ։ Համանիւնի հարաւարդին ճամբան շարունակուե-ցաւ՝ 150 ոտք բարձր ըլլէ մը գետ կ'ըսէ որ բազ-մաթիւ օճանակներով լեռնախոր մ'ուներ։ Այս լեռնախորը լճէն 6 անգը. զոն հեռու՝ գետի կ'արեւմտեղ կը ծախ եւ Որոտալ բնուած անհոյժ ջովըր լճը կը թափի՝ անցնելէ ետքը Կոտու՝ (Khotum) փոքրիկ գիւղէն, որ լճէն 100 ոտք բարձր է։ Յետոյ՝ հարաւակողմն անցաւ. Բէւեթ-սուի աղբիւրն։ Բէւեթ-սու կը թափի Բաշու-տուի մէջ եւն։ Լինշ (Armenia 2, 143) Գրեզէ-դէրէն անցաւ Սափոր-սուի վրայ գտնուող Գոտուիէ Սաի գաղտն աստեղն եւ նոյնը կը նշանակէ իւր աշխարհացոյցին վրայ Սափի կողմը՝ Բէւեթ-սուի աղբիւր սահմաններուն մէջ Գոտուիի հարաւակողմը. նմանապէս կ'ըսէ թէ Գրեզէ-դէրէն լեռներն կը բռնէ այն գետն, որ հիւսիսային կողմանէ Վանայ լճը կը թափի իւմալը ջով։ Հատ աւելի վար՝ հարաւակողմն է Վիւնշի Գրեզէ-դէրէն, «Տաուի-սուի բարձրադասուն գեղադարձ ձորն», որուն վրայ վեր Թ. 22 խոսեցանք։ Այս ձորն՝ ըստ Վիւնշի՝ 2 օճմ երկայնութիւն եւ մէկ օճմ լայնութիւն ունի (Mitt. d. k. k. Geogr. Gesell., Wien 1890, էջ 14) եւ կը արարածուի Կիւնիլի մինչեւ Տիւնի-Վանիկ առ Վիւնշի, ըստ այսմ կը համապատաս-խանէ Բէւեթ-սուի արեւելեան աղբերաբեռնի՝ Կիւնիլի մինչեւ Վիւնիլ-Վանիկ առ լինշի Կիւնիլի ընդունիլ թէ Վիւնշի Գրեզէ-դէրէն Տիւնիլի (Վիւնիլի) ջով գետ կ'հիւսիս շեղելով՝ մինչեւ Սափի կողմը կը հասնէր, այնպէս որ Գրեզէ-դէրէ ընելով Բէւեթ-սուի կրկին աղբերաբեռնեան ձո-րերը հասնէրաւ։ Եւ Այս պարագային՝ Գրեզէ-դէրէն լեռանը հիւսիսային շաւարիցները կը կաշ-մէին Բէւեթ-սուի եւ իւմալը ջով թափուող Թուրք գետին ցած շարաւիցը։ Այս Գրեզէ-դէրէն հին աստեղները Անտառ-ձորն աշխարհ կը վերաբերէր, ըստ որում Թուրք գետն Անտառ-ձորն կու գար, ինչպէս Թ. Գարունի Հայ ճամբանորդները կը վկայեն։ Բայց երբ Թովմ. Արծր. 297 Անտառ-ձորն կը գտնէ Կոտու գիւղն (անս վերը), որ Թուրք գիւղին պէս շատ մօտ էր Վանայ լճին եւ այսօր ալ

1 Ըստ Պրոֆ. Յ. Վիւնշի Die Landschaften Schirwan, Ghiban und Tatik: Mitt. d. k. k. Geogr. Ges. Wien 1890 էջ 13 եւ շուր. (տես ասոր թրգմ. ՀԱ. 1890 էջ 177, 204), Hartmann, Bobtan էջ 69.

2 Ինչպէս. Նոր Հայ. 231 Գիւնից կը փնտէր աստեղ հիման՝ այսօրեան իսլան կամ Հազո (Hazo) ջովերն ընդ մէջ Գարեթ-սուի եւ Հազո-սուի։

1 Հին Հայ. Թուրք. Յ. Թուրք. 2. Հանի մէջ։

2 Kotom առ Belokht Btrg. z. alten Geogr. 80.

3 Յ. Թ. 2. Հան. Թուրք. անուան ասիւ։

է, դժուարին է մեկնել, վասն զի վանայ լճին հարաւարեմանեան ծայրը կը պատէր Յուրութեան նահանգին Բաղնիքը եւ Երկարք գաւառներէն (տես վարդ Թ. 39):

26. Սննդայ, Խորքեր ընթերցուած՝ Սննդայ, Սննդայ, Սննդայ ԽՈՒՎ. 607, Սննդայ ԽՈՒՎ. 31, Սննդայ շահդ. Հայագիր. 1, 113, ուղիղ միայն Սննդայ կամ Սննդայ յոյ, Սննդայ յոյ կամ Սննդայ ըստ ԽՈՒՎ. 37 «Քաղերթ... բղէն է լեւանց Սարայ եւ Սանսանդոյ, Լինիէ քարտէզին համեմատ՝ Բաւմանսու (Քաղերթ) արեւելքէն՝ Զիրգորս լեւան կողմերէն կու գայ եւ իւր արեւմտեան կողմէն իւր մէջէ կ'առնու Բուրխուսն արուն նշանադրեր կողմը՝ Մշոյ հարաւարեմանեան կողմը նշանակուած է Բուրխի անուն տեղը, Բուրխի սուն արեւելքէն իւր մէջէ կ'ընդունի Արաւ ձէվիկ օժանդակը եւ արեւմուտէն Լինիէ-սուն անոր օժանդակներովը, Ընդ մէջ Բուրխ-սուն եւ վերին Բաւմանսուի է Սասունը, Ըստ այսմ հին Սաննոօրը վերին Բաւմանսուի վրան էր եւ անոր արեւելեան կողմը:

27. Սննդայ ԽՈՒՎ. 31, տես. Սննդայ ԽՈՒՎ. 37. «Ի մասնէլ Նոցա ի սահմանս Տարսոյ, ինչն զորք ի լեւանէ Սինն կոչեցեալ, զոր մարդկան սովորութիւն Սանսուսուք տան ըստ անուան նախնայն իւրեանց» (Սանսուսայ, տես վարդ) Լաստիվ. 94. ապէ անուանեալ՝ Սննդայ (փոխանակ՝ Սննդայ-յոյ) Թովմ. Արծր. 121. ԽՈՒՎ. թովմ. էջ 607 հնագոյն մէկ տեղ գրուած յետնագոյն ձեւն է Սասուն՝ եւ եղակին՝ Սասուն, Սասուն՝ Տայք զՍասունս) ԽՈՒՎ. 607. «Մուշեղ տէրն Մշոյ եւ Սուրթայ, Տարսոյ իշխանն եւ Սանդի, Թովմ. Մամիկ. 13. «Տէրն Մշու, Գայհայր (ուշ. Գայհայր, Գահայր. տես վարդ Թ. 30), Խուրթայ, Հաստայ եւ Սանդի» (ուշ. Հաստայ եւ Սասուն) Թովմ. Մամիկ. 15 վերնագիր. «Բնակեաց Տորոս լեւանին, որը Սասունը արդ անուանին, Ժողովեալ... սպանին զԱպուսէթ. Սամ. Անեցի էջ 92 ՊԵՐ. տարւոյն տակ (հմտ. անդ ՊԵՐ. տարւոյն տակ՝ «Բնակեալ Սին կոչեցեալ լեւան» սպանին զԱպուսէթ ոստիկան»), Սասուն՝ Մամիկ. Ռուհ. 249, 250. «Կայալ գնտաւ ձկնս տասնիկ ի լեւանս Սանդի, Միք. Ասոր. 395. «Բերդեր զոր ունէին Հայք յերկրն Սանդոյ, Միք. Ասոր. 476. Սասուն՝ վարդան Պովմ. 124, 143, կիրակ. 44, 226 («Գաւառն Սանդոյ»), Սասուն՝ վարդան Աշխ. 430: Ամեհա-նահին Սննդայ ձեւն եւ Սննդայ յոյնականին հնագոյն պատմագրաց թովմ. փաստունն մինչեւ Սերէսու չի հանդիպիր, բայց 600 թուականին համար վկայութիւն ունինք Գերբը կիրարկել, որ էջ 48 այս կողմերուն բնակիչները շահասունայ (= Տայ. Սննդայ-յոյ Թովմ. Արծր. 121) կ'ա-

նուանէ. Սասուն եւ Սասուն յետնագոյն ձեւը ծագած է հնագուինէն՝ միջին-Տայ. լեւանի օրինակ համեմատ (եւսպանի բառերուն միջին ձայնարարին անկումը), ուստի՝ Տմանէն ձեւէն անցնելով (հմտ. Խաւս. Sanson, Տմանէն Սասուն եւն էջ 58), Հայք՝ բորբորին ըստ լոյսը՝ Սննդայ անունն Ասորեստանացոյ՝ Սննդերթի թագաւորին Սննդայ որդիէն՝ յաւաւ կը բերեն, որ իւր հայրը սպաննէին ետքն ի Հայս փոխաւ եւ Ասորեստանաց տան նահապետն եղաւ (Խոր. 49 եւ 250, վարդան Աշխ. 430), Սասունի պատմութեան համար տես Տմանէն Սասուն եւն (Թրքմ. Վիեննա 1896). Սանդայ լեւաներուն համար տես Guinet La Turquie d'Asie 2, 350. Սանդայ եւ խուրթի բնակչութեան նկատմամբ տես Թովմ. Արծր. 121 եւ վերին էջ 373:

Սանդայ հետ ի միասին շատ սակց կը յիշուի Այժ լեւան, ուր եւ Սասուն. այսպէ՛ք՝ Խոր. 48 «Ի սահմն (Սանսուսանին) սերեալ լինի զԱյն սասանց լեւան. Խոր. 80 = Ասոր. 36 «ԶՀարաշան ի տանէն Սանսուսու հաստատէ բղեալն... յեղին պահմանց Ասորեստանի... գաւառս պարգեւելով զԱրմն (զԱրմն) եւ որ շուրջ զնովաւ եւ զԵւսան Տարսու, որ է Այժ» եւն (տես վերին էջ 125). Թովմ. Աշխ. 96 «Ինչքն քարտէ գրեթականութիւն տանն («Աշխուս») եւ զԵւսակիւս Այժ լեւան», Թովմ. Արծր. 8 «Արամսիւք եւ Սանսար քան մասնէն ի լեւանս Այժ. անդ 52 «ԶԵւսան Այժ եւ զԱշխուս մինչ ի սահմանս Ասորեստանի. Լաստիվ. 94 «Ի լեւանէն Այն կոչեցեալ զոր մարդկան սովորութիւն Սանսուսուք տանն», Սամ. Անեցի 92 «Բնակեալ Սին կոչեցեալ լեւան» = «Բնակեաց Տորոս լեւանին որը Սասունը արդ անուանին» հմտ. Թովմ. Արծր. 121 «Բնակեալք ի լեւանին որ քաւանէ ընդ Աշխուս եւ ընդ Տարս... լեւանն իոյթ անուանին... սըքա եւ քաւահը Ասորց, որ շուրջին վերին Արաւմիւսայ եւ Սանսուսայ... յորդ անուն ինքեանց Սննդայ-յոյ զինքեանս անուանեն: Ուստի Սինն է Սանդայ եւ խուրթի տարբան լեւ», որով Սինսկոյն գտնուող Տարսուն եւ իոյթի էջ բաժնուին հարաւարկողը գտնուող Աշխուսը. ստով ըստ իսրեանացւոյ ալ Բարսիլոթոսի տասանին իննան տեղը — նմանապէս տես Եւսակիւսի թովմ — կ'իշխայ Կորդուք, ինչու որ Սին ըստ իսրեանացւոյ 17 իննան տեղոյն հիւսիս-արեւմտեան կողմն է, ըստ այսմ Սինն ալ իննան տեղոյն հարաւարկին արեւելակողմը:

(Հարան-իւն):

4. ԿԻՐԱՅՄԱՍ

1 Հմտ. արք. balad es-Sanaína JRAS. 1902 էջ 797, ուր կ'առաջարկուի Ibn al-Athîr IX, 306 (այսպէ՛ք՝ SNASNH). Սասն-Վակիդի եւն էջ 54, 178:

2 Խոր. 48, Թովմ. Արծր. 8 եւ 121:

3 Սայիթ արդմանութեան Սորա-արք Դ. Թագ. Ժ. 37, Խ. Լ. 34 = Ժ. Zagadé, որի Սննդերթայ (Տոնդաղիւ),

4 Ասոր. TURA SHIA Chabot, Denys de Tell-Mahre էջ 64 եւ 228 = Mons Saus ou Mons Aridus au Dyonis. Patr. Assem. 1, 249, «Տուրա Չահիլի», որ է Արիդուս լեւան, Taylor JRGs. 35, 29 տան, արք. Sahyâk «Սահիլ», ցամաք, եւ tura «Լեւան»:

5 Տես Հեղինակը Բանասիրաց 46, Ժողովին տա-
թիւ հրատարակող քրտիկեան մէջ էջ 76-78. Գերբը

1 Ինքն. 22, 86 տան. 1. Maunsell եւ Բեք անդ: Սասնի անբեւալ ամրոցին քարերը Գաղիկ վանայ լճին վրայն Աշխմար փոխարկել տուա՝ կողմացւոյ ընդ-
թեւան համար:

2 Տես JRAS. 1902, 797. Սասն-Վակիդի Թրքմ. Եւ-
րուր. էջ 110:

3 Ասորիկան թովմ 107 լով «Բնակեաց Տորոս լեւանին...
սպանին զուստիկան», (զԱպուսէթ):